

ZBIGNIEW TYSZKA

GENEZA I ROZWÓJ SOCJOLOGII RODZINY ¹

Zainteresowanie rodziną wyprzedziło znacznie w czasie powstanie socjologii jako odrębnej dyscypliny naukowej. Od wielu wieków, a nawet tysiącleci była rodzina przedmiotem refleksji filozofów, znanych przedstawicieli różnych religii, pisarzy. Jednakże okres bardziej systematycznych badań naukowych nad rodziną zaczyna się — zdaniem. H. T. Christensena — dopiero w połowie XIX stulecia. Poza okresem przedbadawczym wyróżnia on trzy okresy rozwoju badań nad rodziną: pierwszy, mieszczący się w ramach drugiej połowy XIX w., drugi — obejmujący pierwszą połowę XX w. i trzeci, zawierający lata następne aż do chwili obecnej.

Próby teoretycznej analizy rodziny i jej miejsca w społeczeństwie zdarzały się już w okresie starożytności. Świadczy o tym choćby działalność greckiego filozofa Arystotelesa (384 - 322 p.n.e.), który po części na podstawie swej systematyczno-empirycznej metody badania zjawisk społecznych pierwszy sprecyzował bardziej ogólny i usystematyzowany pogląd na rodzinę. Z uwagi na metodę analizy i stopień ogólności rozważań można by zaryzykować twierdzenie, że mamy tu do czynienia z pierwszą

¹ Informacje zawarte w niniejszym artykule pochodzą z następujących publikacji: 1) J. Chałasiński, *Historia myśli społecznej, starożytnej Grecji i Rzymu*, Łódź 1951; 2) A. G. Charczew, *Brak i semja w SSSR*, Moskwa 1964; 3) H. T. Christensen, *Development of the Family Field Study*, w: H. T. Christensen (ed.), *Handbook of Marriage and the Family*, Chicago 1964; 4) R. König, *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1955; 5) A. Kłoskowska, *Zagadnienie małych grup społecznych w socjologii*, *Przegląd Socjologiczny*, 1958, tom XII, 6) W. Mrozek, *Rodzina górnicza*, Katowice 1965, rozdział I; 7) R. Panasiuk, *Od wspólnoty pierwotnej do społeczeństwa przyszłości, Przedmowa do pracy F. Engelsa, Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, Warszawa 1969; 8) S. Rychliński, *Badania środowiska społecznego. Podstawowe zagadnienia metodologiczne*, Warszawa 1932; 9) T. Szczurkiewicz, *Rodzina w świetle etnosocjologii*, w: T. Szczurkiewicz, *Studia Socjologiczne*, Warszawa 1969; 10) J. Szczepański, *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1961; 11) Z. Tyszka, *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji*, Warszawa 1970; 12) J. Piotrowski, *Kryzys rodziny w Szwecji i próby jego przezwyciężenia* *Przegląd Socjologiczny* 1958, t. XII; 13) *Materiały XII Międzynarodowego Seminarium Socjologii Rodziny*, Moskwa 1972 r.

próbą jakiejś elementarnej teorii rodziny. Według Arystotelesa człowiek jest istotą społeczną, czego pierwszym przejawem w historii ludzkości jest powstanie rodziny. W początkowym okresie swego istnienia, rodziny odznaczały się dużymi rozmiarami i wspólnotą majątkową; następnie owe rodziny pierwotne rozpadły się na rodziny mniejsze. Wzrost potrzeb członków rodzin doprowadził do wymiany dóbr między rodzinami, rozpadu wspólnot rodzinnych i do powstawania na ich miejsce osad złożonych z rodzin mniejszych. W ramach rodziny małej Arystoteles wyodrębnił trzy podstawowe stosunki: męża i żony, rodziców i dzieci, pana i niewolnika, pozycją pana obdarzając oczywiście męża i ojca. Ugruntował tym samym w filozofii społecznej model rodziny patriarchalnej.

Reminiscencje niektórych poglądów Arystotelesa możemy znaleźć w socjologicznej koncepcji rodziny zaprezentowanej w początkach lat czterdziestych dziewiętnastego stulecia przez Augusta Comte'a (1798-1857), filozofa i pierwszego przedstawiciela formalnie już ukształtowanej socjologii. Comte — podobnie jak Arystoteles — uważał rodzinę, za kategorię zmienną, historyczną, ulegającą ewolucji w ciągu dziejów. Rodzina jest narzędziem uspołeczniania jednostek, przygotowywania ich do życia w społeczeństwie, jest „szkołą życia społecznego”. Comte uważał rodzinę za najważniejszą, podstawową grupę społeczną, w czym niewątpliwie przesadzał nie dostrzegając faktu, że w klasowych społeczeństwach klasy i stosunki międzyklasowe wyznaczają główny nurt życia społecznego, określają najważniejsze społeczne zjawiska wraz z kierunkiem rozwoju społecznego włącznie. Niemniej należy podkreślić, że rodzina jest elementarną i bardzo ważną komórką społeczeństwa.

Zdaniem Comte'a, u podstaw złączenia się rodzin w społeczeństwo leży wynikające z podziału pracy współdziałanie rodzin. Analizując wewnętrzną strukturę rodziny, Comte wyróżnia w jej ramach dwa zasadnicze stosunki: stosunek między płciami oraz stosunek między pokoleniami. Jest zwolennikiem wyraźnego podporządkowania żony i dzieci „głowie rodziny”, tzn. mężowi i ojcu. Podrzedną pozycję żony w rodzinie uzasadnia rzekomą intelektualną niższością kobiet (do dziś przez naukę nie potwierdzoną). Ten patriarchalny model rodziny zanegowany zostanie nieco później w pracach Marksa i Engelsa. Radykalne zmiany zachodzące w życiu rodziny i społeczeństw w w. XX do reszty pogrzebią ów model w socjologii powodując jego traktowanie jako reliktu przeszłości.

W drugiej połowie XIX w (pierwszy okres badawczy) pojawiają się badania 1) etnologiczne i socjologiczne czy etnosocjologiczne o naturalistyczno-ewolucjonistycznej orientacji (H. Spencer, J. Bachofen, H. Maine, L. Morgan, E. Westermarck, Le Play i in.) oraz 2) oparte na metodzie materializmu historycznego analizy Marksa i Engelsa.

Wśród ewolucjonistów i naturalistów szczególną rolę w zakresie badań nad rodziną odegrał Morgan (1818-1881). Przeprowadził on gruntowne badania etnograficzne wśród północnoamerykańskiego plemienia

Irokezów, które stały się punktem wyjścia do skonstruowania przezeń teorii rozwoju ludzkości. Jego zdaniem, ludzkość przeszła w swym rozwoju trzy stadia: dzikości, barbarzyństwa i cywilizacji, z których każde dzieli się jeszcze na trzy podokresy. Monolinearna, wszędzie, na całym świecie, jednakowa ewolucja społeczeństw od stadiów niższych do wyższych wyznaczona jest rozwojem kultury materialnej, głównie doskonaleniem się narzędzi pracy, wynalazkami w tej dziedzinie. Zdaniem Morgana, w najniższym, najdawniejszym okresie rozwoju społecznego panował tzw. bezład płciowy polegający na współżyciu seksualnym wszystkich członków określonego plemienia z wszystkimi członkiniami danego plemienia — bez żadnych ograniczeń. Miała to być przedrodzinna forma współżycia ludzi, przyjęta hipotetycznie, której istnienie do dzisiaj nie zostało w badaniach empirycznych przez etnografów stwierdzone. Następnie w miarę ewolucyjnego rozwoju ludzkości zaczęły się pojawiać stopniowo ograniczenia co do obcowania płciowego w plemieniu (wykluczenie kontaktów seksualnych między matką a potomstwem, między rodzeństwem itd.). Później pojawiło się małżeństwo poligamiczne i wreszcie — w stadium cywilizacji — małżeństwo monogamiczne². Rodzina jest strukturą wtórną w stosunku do szerszej, przeobrażającej się wspólnoty produkcyjnej w rodzaju plemienia czy rodu.

Koncepcjami Morgana zainteresowali się Marks i Engels wysoko oceniając jego dorobek; nie przyjęli jednak bezkrytycznie jego poglądów poddając je krytycznej obróbce przy zastosowaniu metodologii materializmu historycznego. Jak stwierdza R. Panasiuk, Marks i Engels „w przeciwieństwie do ewolucjonistów, zwracających główną uwagę na postęp w wynalazkach, starali się odkryć wewnętrzną dynamikę napięć określonych formacji historycznych, analizując strukturę powiązań między występującymi w dziejach stosunkami produkcyjnymi a siłami wytwórczymi. Ewolucjoniści nie dostrzegali roli konfliktu społecznego jako siły napędowej rozwoju historycznego, na co z kolei Marks kładł nacisk szczególnie”³. Marks i Engels nie wyprowadzali przeobrażeń życia rodzinnego bezpośrednio z przobrażeń narzędzi pracy, lecz wiązali rozwój rodziny z następstwem formacji ekonomiczno-społecznych, z rozwojem sił wytwórczych uwikłanych w dialektyczną, konfliktową interakcję ze stosunkami produkcji. Preferowany przez siebie model egalitarnej, odseparowanej od własności prywatnej i materialnych interesów rodziny uważali za możliwy do zrealizowania w ustroju komunistycznym.

W ramach dziewiętnastowiecznej socjologii zasługuje jeszcze na uwagę działający w drugim pięćdziesięcioleciu francuski socjolog Le Play (1806 -

² Szczegółowe wyjaśnienie znaczenia terminów „małżeństwo poligamiczne” i „małżeństwo monogamiczne” można znaleźć w każdym podręczniku socjologii rodziny.

³ R. Panasiuk, op. cit., s. XXX.

- 1882), inicjator empirycznych badań terenowych nad rodziną mu współczesną, które podjął — jak słusznie zauważa W. Mrozek — zaledwie 15 lat po opublikowaniu przez Comte'a ostatniego tomu kursu filozofii pozytywnej poświęconego nakreśleniu zadań socjologii. Le Play dążąc do ścisłości analizy zjawisk społecznych poszukiwał wyraźnie wyodrębnionej i powszechnej w społeczeństwach „jednostki obserwacji”, mogącej służyć analizie zjawisk bardziej skomplikowanych, w tym również analizie całego społeczeństwa globalnego. Za jednostkę obserwacji przyjął Le Play rodzinę i dlatego tak dużo w swych badaniach poświęcił jej uwagi wypracowując zarazem metodyczno-techniczny schemat jej badań oraz „narzędzia badawcze” służące zbieraniu o niej informacji. Kładł szczególny nacisk na badanie budżetów rodzinnych zakładając, że w budżecie odzwierciedla się całe życie rodziny, jej organizacja, funkcje, społeczne i kulturalne dążenia członków.

Dla swych badań nad rodziną przyjął Le Play następujący schemat, który przytaczam za J. Szczepańskim: „1) Określenie miejsca zamieszkania, rodzaju pracy i pozycji społecznej rodziny [...], 2) Środki utrzymania rodziny: własność, dochody, zajęcia, praca. 3) Sposób utrzymania rodziny, tj. odżywianie, mieszkanie, umeblowanie, ubranie, odpoczynek. 4) Historia rodziny, tzn. najważniejsze okresy jej istnienia, obyczaje i urządzenia zapewniające jej ciągłość. 5) Budżet rodziny: dochody, wydatki i rachunki”⁴.

Le Play jest twórcą metody monograficznego badania rodzin. Stosował wszechstronne i dogłębne badanie każdej rodziny, na które składały się bezpośrednio obserwacje prowadzone przez badacza, wywiady kwestionariuszowe z członkami rodziny uzupełniane serią luźnych rozmów, wywiady i rozmowy z osobami postronnymi spoza rodziny, a dobrze ją znającymi.

Zainicjowane przez Le Playa badania terenowe współczesnych rodzin rozwinęły się dopiero na szerszą skalę w XX w. Jego działalność badawcza nie przyniosła zamierzonych skutków poznawczych i należy już w tej chwili całkowicie do historii socjologii. Za błędne należy też uznać generalne założenie teoretyczne Le Playa, że ogólny charakter fizycznego środowiska determinuje ekonomiczne życie ludzi, a z kolei pośrednio poprzez życie ekonomiczne — formy życia rodzinnego, które znowu rzekomo miałyby określać inne elementy społeczeństwa.

Uczniowie Le Playa stworzyli szkołę socjologiczną związaną z jego nazwiskiem. Zmienili i uzupełnili schemat analizy rodziny, rozwijali dalej metodę monograficzną. Wielu z nich związało się jednak z fałszywą z gruntu teorią determinizmu geograficznego, dającą się zresztą także zaobserwować w pracach Le Playa. Zgrupowani dokoła wydawnictwa La

⁴ J. Szczepański, *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1961, s. 91.

Science Sociale E. Demolins, P. Descamps, P. Champault kontynuowali badania Le Playa według stałego schematu wynikającego z jego metodologicznych założeń. Ich wyniki badań też należą już do historii.

W drugim okresie rozwoju badań socjologicznych nad rodziną (pierwsza połowa XX w.) wyraźnie wyodrębnia się subdyscyplina nosząca miano socjologii rodziny, uważana za bardzo ważny dział wiedzy o społeczeństwie. Proces jej kształtowania przypada na drugie i trzecie dziesięciolecie XX w. Nieco wcześniejszym jej prekursorem był amerykański socjolog Ch. H. Cooley, który w wydanej w 1902 r. książce zatytułowanej *Human Nature and the Social Order* sprecyzował szereg poglądów dotyczących mikrostruktury społecznej i sposobu osadzenia w niej jednostki ludzkiej, przyczyniając się do rozwoju koncepcji małych grup pierwotnych, do których w pierwszym rzędzie zalicza się rodzinę. Cooley zaliczał rodzinę do trzech najważniejszych grup pierwotnych (obok grupy sąsiedzkiej i zabawowej grupy młodzieżowej) spełniających niezmiernie ważną rolę w procesie socjalizacji jednostek. Wydana w drugim dziesięcioleciu obszerna monografia W. I. Thomasa i F. Znanieckiego, *The Polish Peasant in Europe and America*, ukazująca poprzez pryzmat życia rodzinnego polskich chłopów-emigrantów, w zestawieniu z ich ziomkami pozostałymi w kraju, zapoczątkowała rozwijające się nieco później na szeroką skalę empiryczne badania nad współczesnymi rodzinami. Wspomniana praca, jako materiał empiryczny, wyzyskiwała głównie dokumenty osobiste (listy), niemniej w badaniach innych socjologów szybko rozszerza się baza materiałowa empirycznej analizy życia rodzinnego. W coraz powszechniejszym użyciu bywały udoskonalone formy wywiadu i obserwacji, ulepszano sposoby wykorzystywania dokumentów osobistych i urzędowych oraz metodę monograficzną, której unowocześniona postać rozpowszechniła się pod nazwą *the case study method* (studium przypadku). Z czasem zaczęto też stosować w odniesieniu do rodzin badania testowe.

Można powiedzieć ogólnie, że zmieniają się wówczas techniki badań i materiały, na których opierają się wnioski. Techniki stają się bardziej dokładne i wiążą się z empiryczną, bezpośrednią analizą zjawisk życia rodzinnego. Zaznacza się również wzrost znaczenia analizy ilościowej, która coraz bardziej wypiera tradycyjną analizę logiczną. Materiały badawcze dobierane są często według ściśle ustalonych rygorów metodologicznych. W coraz powszechniejsze użycie wchodzi dobierane starannie reprezentatywne próby badawcze. Na marginesie można by zauważyć, że proces metodyczno-technicznych przeobrażeń, któremu podlegała socjologia rodziny, najwyraźniej wiązał się ze zmianami, jakie zachodziły w pierwszej połowie naszego stulecia we wszystkich chyba gałęziach socjologii. Poza tym sam fakt powstawania subdyscyplin socjologicznych wiąże się najwyraźniej z tym okresem.

W pierwszej połowie naszego stulecia szczególnie intensywnie rozwijały się badania wewnętrznych stosunków oraz interakcji w rodzinie.

Szczególnie, inspirujące znaczenie dla tego nurtu badań miał opublikowany w 1926 r. artykuł W. Burgessa, w którym autor interpretował rodzinę jako „jedność współdziałających na siebie osobowości”, zwracając tym samym uwagę socjologów na wewnątrzrodzinne psychospołeczne procesy, w czym sekundował mu również R. Park. Przy tego rodzaju ujęciu przedmiotu badań problematyka socjologiczna zazębiała się w pewnej mierze z psychologiczną problematyką rodziny, mającą swoje tradycje w klasycznej psychoanalizie (Z. Freud, A. Adler). Badania o przezwadze analizy psychologicznej wyodrębniono nawet z czasem w oddzielną, graniczną subdyscyplinę, którą nazwano psychologią społeczną rodziny (*social psychology of the family*).

Oprócz przeważających badań wewnątrzrodziny kontynuowano też niekiedy na mniejszą już skalę analizę interakcji rodziny z zewnętrznymi, szerszymi strukturami społecznymi. Trafiały się też prace ujmujące rodzinę w rozwoju historycznym, stanowiące kontynuację dziewiętnastowiecznego dorobku w zakresie analizy rodziny⁵.

Według R. Königa zainteresowania socjologii rodziny pierwszego półwiecza naszego wieku — szczególnie zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej — ogniskowały się (zwłaszcza w późniejszym okresie) wokół następujących problemów: 1) stosunków między członkami rodziny jako osobowościami; 2) rzeczowej podstawy rodziny, tj. gospodarstwa domowego; 3) wewnętrznego porządku w rodzinie, podziału ról i formy autorytetu; 4) małżeńskiego partnerstwa i stosunków między pokoleniami; 5) problemów niepełnej rodziny i jej dezorganizacji.

Badania nad rodziną odznaczały się zazwyczaj dużą rzetelnością metodyczno-techniczną i często wiązały się z wąsko sprecyzowanymi tematami. Ten drugi fakt był następstwem pierwszego, w trakcie bowiem realizacji szerzej zakrojonych tematów badacze natrafiali na trudności w zachowaniu precyzji metodyczno-technicznej i uogólnieniowej, których nie potrafili pokonać.

Warto poświęcić jeszcze nieco uwagi rozwojowi badań nad rodziną w poszczególnych krajach w omawianym, drugim okresie badawczym (lata 1900-1950). W tym czasie socjologia rodziny najszybciej rozwijała się w USA. Zainteresowanie Amerykanów problemami rodziny miało określone społeczne podłoże i dałoby się chyba wytłumaczyć chęcią złagodzenia trudności adaptacyjnych masowo napływających rodzin emigrantów oraz dążeniem do poznania przyczyn ogromnego wzrostu liczby rozwodów w owym czasie na terenie Stanów Zjednoczonych. W interesującym nas okresie działa tam wielu znanych socjologów, uważanych dziś za

⁵ Np. W. A. Goodsell, *A History of the Family as a Social and Educational Institution*, 1915; W. A. Calhoun, *A Social History of the American Family from Colonial Times to the Present, 1917 - 1919*; E. F. Frazier, *The Negro Family in the United States*, 1939 i in.

klasyków socjologii rodziny. Należy tu wymienić takie nazwiska jak E. Burgess, R. Park, W. I. Thomas, C. C. Zimmerman (autor znanej książki *Family and Civilization*), R. F. Bales, M. Mead, G. P. Murdock, M. F. Nimkoff, H. I. Locke, J. H. S. Bossard, J. Sirjamaki. Jak podają zgodnie A. Kłoskowska oraz radziecki socjolog A. G. Charczew, w latach pięćdziesiątych bieżącego stulecia ukazywało się w Stanach Zjednoczonych około 300 publikacji rocznie z zakresu socjologii rodziny, a Charczew informuje jeszcze dodatkowo, że mniej więcej w pierwszej połowie bieżącego stulecia opublikowano tam 12 tys. książek i artykułów poświęconych małżeństwu i rodzinie. Przeważały zdecydowanie badania wewnętrznych stosunków rodziny, jakkolwiek Amerykanów interesował też probierni osadzenia rodziny w szerszych strukturach społecznych ze społeczeństwem globalnym łącznie. Niezwykle intensywnie rozwinęła się tu także psychologia społeczna rodziny.

Wąskoempiryczne badania nad rodziną cieszyły się tu szczególnym powodzeniem; stanowi temu towarzyszył brak dążności do syntezy rozproszonych, wycinkowych wyników badawczych.

W omawianym okresie socjologiczne badania nad rodziną rozwijały się — na mniejszą już jednak skalę — również w Europie. We Francji — jak wiadomo — zainteresowania socjologiczne rodziną sięgają jeszcze drugiej połowy XIX w. z uwagi na działalność naukową Le Playa i jego szkoły. W latach międzywojennych zainteresowania socjologią rodziny (M. Halbwachs) podsycane były w tym kraju kryzysem tradycyjnych norm moralności małżeńskiej, wzrastającą swobodą seksualną, a także malejącym przyrostem naturalnym. W nawiązaniu do tradycji szkoły Le Playa parano się nadal analizą budżetów rodzinnych i zdradzano tendencję do ekologicznego ujmowania zjawisk życia rodzinnego.

Również praktyczne względy spowodowały pewne zainteresowanie rodziną w Szwecji, jako że i tu nikły przyrost naturalny i rozpad wielu rodzin niepokoiły opinię publiczną oraz instytucje państwowe. Powołano nawet komisję rządową do przeanalizowania wewnętrznych problemów populacyjnych. Badania naukowe nad rodziną nie doprowadziły tu jednak w omawianym okresie do wyraźnego wyodrębnienia się socjologii rodziny i miały co najwyżej charakter socjologizujący. W 1934 r. małżeństwo A. Myrdal (lekarka-pediatra) i G. Myrdal (ekonomista) opublikowało w Sztokholmie pracę pt. *Kryzys ludnościowy*, przepowiadającą na podstawie danych statystyki demograficznej katastrofę ludnościową w Szwecji. Współautorzy nie ograniczyli się do analizy ujemnych zjawisk demograficznych, lecz starali się także wskazać na ich następstwa w sferze ekonomicznej, społecznej i kulturalnej. Stan powyższy motywowali na podstawie posiadanych danych kryzysem rodziny współczesnej i apelowali o opracowanie programu reform społecznych mających stworzyć lepsze warunki dla życia rodzinnego. W późniejszych swych publikacjach A. Myrdal przedstawia problematykę współczesnej rodziny szwedzkiej; nie-

mniej szereg jej twierdzeń ma charakter bardziej ogólny, odnosi się generalnie do rodziny we współczesnych, uprzemysłowionych społeczeństwach⁶.

W Niemczech międzywojennych najbardziej znanymi przedstawicielami socjologii rodziny byli E. Fromm i M. Horkheimer. Ten ostatni kontynuował studia nad patriarchalnym autorytetem w rodzinie, którego wpływy, jego zdaniem, uwidaczniają się w autorytatywnych zależnościach w społeczeństwie. W podobnym kierunku zmierzały badania Fromma. Po dojściu Hitlera do władzy środowisko niemieckich socjologów uległo wyniszczeniu i do jego odrodzenia doszło dopiero w okresie powojennym.

W Związku Radzieckim zainteresowanie socjologią rodziną było niewielkie. Współczesny radziecki socjolog rodziny wymienia tylko jedno nazwisko związane z okresem międzywojennym. Jest to S. J. Wolfson, autor książek: *Socjologia braka i semji* (1928) i *Semja i brak w ich historycznym rozwoju* (1937). Duże zainteresowanie problematyką rodziny pojawiło się w ZSRR dopiero na początku lat sześćdziesiątych, o czym później jeszcze będzie mowa.

Wyraźne zainteresowanie rodziną przejawiała międzywojenna socjologia polska. Zajmiemy się tą sprawą bliżej w końcowym fragmencie niniejszego podrozdziału, który poświęcony będzie całościowemu omówieniu polskich badań socjologicznych nad rodziną.

Między trzecim okresem badań nad rodziną przypadającym na drugą połowę XX w. a okresem drugim, nie ma tak wyraźnej granicy, jak między okresem drugim a pierwszym lub między okresem pierwszym a stadium przedbadawczym. W drugim półwieczu naszego stulecia nadal ma miejsce kontynuacja licznych i bodajże coraz liczniejszych badań nad rodziną, niekiedy nadal jeszcze wtłoczonych w dość wąskie tematy. Dostrzec też można, w ogólnych zarysach rzecz biorąc, kontynuację wypracowanych w pierwszym półwieczu metod i technik badawczych oraz afirmację przyjętego już uprzednio postulatu ścisłości i rzetelności analizy socjologicznej. Z drugiej jednak strony dostrzec możemy pewne ilościowe i jakościowe zmiany.

Po pierwsze — i to jest chyba zwrot najważniejszy — upowszechniło się dość szeroko w kręgach specjalistów przekonanie o niezbędności syntetyzowania rozproszonych badań i budowania teorii rodziny opartej na empirycznych podstawach. Jest to postawa mniej lub bardziej świadomie wymierzona przeciwko neopozytywistyczno-behawiorystycznemu,

⁶ Warto wymienić następujące jej prace przetłumaczone na język angielski:

1) A. Myrdal, *Nation and Family, the Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy*, London 1943; 2) A. Myrdal, V. Klein, *Women Two Roles: Home and Work*, London 1956.

wąskoempirycznemu nurtowi metodologicznemu w socjologii, który wywarł wyraźny wpływ (zwłaszcza na gruncie amerykańskim) na badania nad rodziną przeprowadzane w pierwszej połowie naszego stulecia⁷. H. T. Christensen stwierdził nawet optymistycznie w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych, że mamy już do czynienia z okresem systematycznej budowy teorii rodziny; do tej pory jednak nie dokonano w tym zakresie radykalniejszych postępów i nadal mamy w tej dziedzinie bardzo wiele do zrobienia. Niemniej sama świadomość celu połączona z ukierunkowaniem wysiłków badawczych stanowi już wyraźny postęp w stosunku do niedawnej jeszcze przeszłości. Natomiast niewątpliwie należy zgodzić się z Christensenem, że wiele spośród prowadzonych ostatnio badań empirycznych nad rodziną ma bardziej systematyczny i mniej eklektyczny charakter.

Po drugie, zwrócono baczniejszą uwagę na związki rodziny z większymi strukturami zewnętrznymi i społeczeństwem globalnym. Częściej badane jest usytuowanie rodzin w strukturze klasowo-warstwowej i ich zróżnicowanie w tej strukturze; przedmiotem częstych analiz są również rodziny związane z różnymi typami zawodów, rodziny określonych narodowości, rodziny zamieszkałe w zróżnicowanych typach miejscowości i regionów (wieś, miasto, rejon uprzemysłowiony lub rolniczy itp.). Trzeba jednak gwoili rzetelności informacji podkreślić, że wiejskie i miejskie odmiany rodzin stanowiły przedmiot analiz teoretycznych i empirycznych już w pierwszym półwieczu naszego stulecia.

Po trzecie, dostrzec można szybki rozwój empirycznych badań komparatywnych, porównujących pod wieloma względami rodziny różnych krajów, kontynentów i kultur. Wydaje się, iż jest to jedna z form dążenia do syntezy socjologicznej, do formułowania uogólnień o szerszym zasięgu, w pewnym sensie — do konstruowania elementów teorii rodziny.

Po czwarte, nieco częściej zaczynają pojawiać się interdyscyplinarne analizy życia rodzinnego zlokalizowane na styku socjologii z innymi dyscyplinami (takimi jak psychologia, pedagogika, prawo, aksjologia, psychiatria, seksuologia, medycyna, urbanistyka).

Po piąte, w związku z tym, iż uwidoczniły się wyraźne tendencje do wszechstronniejszego, gruntowniejszego badania rodziny w kontekście obecnych struktur i procesów, wewnątrzrodzinna, endogenna problematyka — jakkolwiek nadal jest intensywnie i dość powszechnie kontynuowana — na skutek wzrostu rodzinno-egzogennych zainteresowań socjologów, nie stanowi już tak olbrzymiej części całokształtu problematyki badawczej współczesnej socjologii rodziny, jak w okresie poprzednim. Nie jest to już w każdym razie nurt całkowicie dominujący.

⁷ Jeśli chodzi o socjologów-marksistów, to jest to ich wyraźnie uświadomiona i racjonalnie uzasadniona postawa.

Po szóste, kładzie się ostatnio coraz większy nacisk na wielostronne i dogłębne badanie życia rodzinnego. W związku z tym coraz częściej duże, przekraczające tysiąc czy nawet dwa tysiące rodzin, reprezentatywne próby badawcze zastępuje się próbami mniej liczebnymi, ale gruntowniejszymi, np. za pomocą bardziej szczegółowego kwestionariusza wywiadowego oraz innych narzędzi badawczych. W związku z tym daje się dostrzec coraz bardziej postępująca rehabilitacja analizy jakościowej w odniesieniu do rodziny, jakkolwiek analiza ilościowa (statystyczna) jest nadal uznawana za bardzo przydatną.

Po siódme wreszcie, uwidacznia się wyraźnie ożywienie socjologicznych badań nad rodziną na kontynencie europejskim — w tym również w krajach socjalistycznych, szczególnie w Polsce, ZSRR i w Jugosławii. Na światowych sympozjach poświęconych socjologii rodziny zaczynają się też ostatnio zjawiać socjologowie tzw. „trzeciego świata”, na razie jednak nie odgrywają oni jeszcze istotniejszej roli w omawianej subdyscyplinie.

Można by ogólnie powiedzieć, że nastąpiło ostatnio jak gdyby ponowne „odkrycie” rodziny, docenienie jej istotnej (choć nie najważniejszej) roli w życiu społeczeństwa oraz jej ogromnego znaczenia w życiu jednostki ludzkiej. Dlatego też wzrosła ranga socjologii rodziny wśród innych subdyscyplin socjologicznych.

Dość istotną rolę w inspirowaniu, a nawet organizowaniu badań porównawczych nad rodziną, spełnia w ostatnim okresie Międzynarodowe Stowarzyszenie Socjologiczne (International Sociological Association — ISA), w którym partycypują również polscy socjologowie. Stowarzyszenie to powołało Komitet Socjologii Rodziny, który ostatnio z kolei tworzy strefowe podkomitety. W związku z tym powstał Strefowy Podkomitet Socjologii Rodziny europejskich krajów socjalistycznych. ISA zorganizowało już kilkanaście międzynarodowych seminariów naukowych poświęconych problematyce socjologii rodziny, na których socjologowie z wielu krajów mieli okazję porównać nawzajem swe wyniki badań i przedyskutować najistotniejsze problemy rodziny, szczególnie rodziny współczesnej.

Poświęcimy jeszcze trochę uwagi rozwojowi socjologii rodziny w poszczególnych krajach w drugiej połowie naszego stulecia. Oczywiście, uwzględnione zostały tylko kraje mające jakieś osiągnięcia w badaniach socjologicznych nad rodziną.

W U S A zainteresowanie rodziną nadal nie maleje, jakkolwiek na skutek zaktywizowania się Europy dominująca pozycja tego kraju w zakresie socjologii rodziny uległa pewnemu obniżeniu. Pojawiły się tam nowe nazwiska socjologów zajmujących się rodziną, znane dość powszechnie w socjologicznym świecie naukowym. Klasyczna już dzisiaj niemal praca Ogburna i Nimkoffa *Technology and the Changing Family* (1955), nawiązująca zresztą do wcześniejszych koncepcji Ogburna, stała się inspiracją licznych badań na całym świecie poświęconych wpływowi indu-

strializacji i urbanizacji na przeobrażenia życia rodzinnego. W latach sześćdziesiątych wśród amerykańskich socjologów rodziny szczególnie eksponowane miejsce zajął W. I. Goode, autor wyróżniającej się pracy *After Divorce* oraz szczególnie znanej książki *World Revolution and Family Patterns*. Na wyjątkową uwagę zasługują jego badania komparatywne dotyczące rodzin w kilkudziesięciu krajach. Do grona szczególnie wyróżniających się badaczy należą również: R. Hill, C. Kirkpatrick, B. Farber, H. T. Christensen⁸, M. F. Nimkoff, J. Mogen. Ośrodkami szczególnie wyróżniającymi się w badaniach nad rodziną są: Research Family Center w Chicago, University of Illinois, University of Minnesota, Columbia University oraz Berkeley University.

Przenieśmy się z kolei do Europy. We francuskiej socjologii rodziny dostrzegamy jeszcze pewne echa szkoły La Playa, wyrażające się w zafascynowaniu środowiskiem mieszkalnym człowieka. Dostrzec ten fakt można choćby w ukierunkowaniu zainteresowań badawczych najbardziej znanego i zasługującego na uwagę, współczesnego francuskiego socjologa rodziny — P. H. Chombarta de Lauwe, który z jednej strony interesuje się życiem rodzin robotniczych, z drugiej zaś — analizuje wpływ szeroko pojętych warunków mieszkalnych (w tym także mieszkaniowych) na strukturę i życie rodziny, podkreślając ten wpływ i uważając go za bardzo istotny, wręcz decydujący. Sąd powyższy podziela również w znacznej mierze A. Michel, zajmująca się wpływem urbanizacji na zmianę obyczajowości rodzinnej.

Powojenna socjologia rodziny w N R F zaczęła być widoczna w publikacjach dopiero w latach pięćdziesiątych. Wymienić należałoby nazwiska H. Schelsky'ego i G. Wurzbachera, którzy szczególnie zainteresowali się strukturą władzy w rodzinach niemieckich stwierdzając na podstawie przeprowadzonych badań empirycznych, że w przeważającej ilości przebadanych rodzin nie spotkali się ze strukturą autorytatywno-patriarchalną. Ogólnie rzecz biorąc, prowadzono badania nad przeobrażeniami powojennych rodzin niemieckich. Należy również wspomnieć o R. Königu, profesorsze uniwersytetu w Kolonii prowadzącym badania nad przemianami struktury społecznej NRF i zajmującym się także problematyką metodologii socjologii, nieco też problematyką rodziny. Jak większość socjologów z NRF nawiązuje on w swych badaniach do założeń socjologii amerykańskiej. Jest znany i niejednokrotnie cytowany poza granicami swego kraju.

Zainteresowania rodziną pojawiły się we Włoszech, Anglii, w Holandii, kraju dużej ilości rozwodów (G. A. Kooy) oraz w Austrii, gdzie L. Rosenmayer ze zgrupowanymi wokół siebie współpracownikami prowadził bada-

⁸ Na szczególną uwagę zasługuje podręcznik pod redakcją Christensena, stanowiący obszerne kompendium współczesnej wiedzy o małżeństwie i rodzinie (H. T. Christensen (ed.), *Handbook of Marriage and the Family*, Chicago 1964).

nia dotyczące obiektywnych warunków życia rodzinnego (warunki mieszkaniowe, budżet rodzinny) śledząc zarazem, jak owe obiektywne warunki odzwierciedlają się w trybie życia rodziny, stosunkach między rodzicami a dziećmi oraz w stosunkach sąsiedzkich, a także — w świadomości członków rodziny.

Jak już uprzednio wspomniałem, wyraźne ożywienie badań nad rodziną nastąpiło w europejskich krajach socjalistycznych. W latach 1960 - 1970 wiele się działo w interesującej nas dziedzinie w Związku Radzieckim. Najpierw pojawiły się prace etnograficzne o rodzinie, wkraczające jednak nieco w problematykę socjologiczną, analizujące m. in. międzynarodowościowe małżeństwa mieszane. Następnie rodziną zainteresował się szczególnie ośrodek socjologiczny przy Leningradzkim Uniwersytecie, ujęty w określone organizacyjne formy w ramach Instytutu Kompleksowych Badań Społecznych. Badano tam stosunki rodzinno-bytowe opierając się na analizie budżetów, potrzebach rodziny w relacji do instytucji je zaspokajających a także, w pewnej mierze przemiany struktury i funkcji rodziny i ich wpływ na proces kształtowania się osobowości. W jakiejś mierze podsumowaniem pierwszej fazy rozwoju radzieckiej socjologii rodziny była książka leningradzkiego socjologa rodziny A. G. Charczewa pt. *Brak i semja w SSSR* (1964) przytaczająca, omawiająca z jednej strony dotychczasowe wyniki empirycznych badań radzieckich socjologów, z drugiej zaś — ujmująca teoretyczną problematykę przeobrażeń rodziny w świetle marksistowskiej teorii rozwoju społecznego i marksistowskiej aksjologii.

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych rozpoczęła się następna faza rozwoju radzieckiej socjologii rodziny charakteryzująca się intensywnym rozwojem badań empirycznych i dorastaniem młodej kadry kształconej w przeważającej mierze przez Charczewa. Ośrodkiem badań nad rodziną zaczęła stawać się także Moskwa, gdzie dużą ruchliwością badawczą wyróżniła się szczególnie socjolog Z. Jankowa. Następnie omawianą problematyką zainteresowały się ośrodki naukowe w Kijowie i Wilnie. W początkach 1972 r. sporządzono w Związku Radzieckim spis bibliograficzny prac dotyczących rodziny, pióra radzieckich socjologów, obejmujący przede wszystkim pozycje ostatniego dziesięciolecia. W spisie tym znalazło się około 450 publikacji. Należy się spodziewać w najbliższych latach w; ZSRR dalszego nasilenia badań. W ostatnich latach koncentrowały się one wokół następujących problemów: 1) wpływ industrializacji na rodzinę; 2) aktywność zawodowa kobiet a rodzina; 3) usprawnienie usług dla rodziny i przystosowanie mężczyzn do udziału w obowiązkach gospodarstwa domowego; 4) proces laicyzacji obyczajowości rodzinnej; 5) zmiany obyczajowości seksualnej; 6) proces zacierania się różnic narodowościowych poprzez małżeństwa mieszane.

W Związku Radzieckim uwidacznia się tendencja do uczynienia z so-

cyjologii rodziny pomocniczego narzędzia służącego planowemu przekształcaniu radzieckiego społeczeństwa i jednostek nań się składających.

W Jugosławii badania socjologiczne nad rodziną rozpoczęły się w końcu lat pięćdziesiątych. Impulsem do ich rozpoczęcia były zaobserwowane wpływy industrializacji i urbanizacji na tradycyjną rodzinę patriarchalną. Wiodącą rolę w socjologicznych badaniach nad rodziną odgrywał i odgrywa Instytut Nauk Społecznych w Belgradzie, a w szczególności jego sekcja socjologiczna, w ramach której Oliviera Buric wraz ze współpracownikami podjęła badania dotyczące przekształcenia się rodziny tradycyjnej w nowoczesną, pod wpływem rozwoju nowoczesnej techniki i nowych stosunków pracy. Obecnie działa już w Jugosławii wielu socjologów mających oparcie w instytucjach socjologicznych (będących socjologicznymi zarówno z nazwy jak i merytorycznej działalności).

W ostatnich latach zainteresowano się również rodziną na Węgrzech — przypuszczalnie m. in. z powodu dość znacznej rozwodowości w tym kraju i nie zadowalającego przyrostu naturalnego. Warto odnotować prowadzone na szeroką skalę badania Węgierskiej Akademii Nauk dotyczące dezorganizacji i rozkładu małżeństw (P. Lócsei).

Można również zaobserwować wzrost zainteresowań rodziną w Bułgarii, Rumunii, Czechosłowacji i NRD; brak jednak na razie w tych krajach wyraźniejszego instytucjonalnego oparcia dla socjologicznych poczynań. Badania nad rodziną wiążą się formalnie z etnografią, pedagogiką, psychologią, mimo iż niektóre z nich grawitują ku socjologicznym ujęciom i analizom. Wyłania się stopniowo grupa osób mających aspiracje zajmowania się socjologią rodziny. Problematyka rodziny jest coraz bardziej we wspomnianych krajach doceniana.

Polskie badania socjologiczne dotyczące rodziny. Polska socjologia ma bogate i dość dawne tradycje w dziedzinie badań nad rodziną. Polskimi rodzinami chłopskimi na naszych ziemiach i na emigracji (w USA) zajmował się światowej sławy socjolog Florian Znaniecki (1882-1958) jeszcze przed uzyskaniem niepodległości przez nasz kraj, torując zarazem drogę późniejszym masowym badaniom empirycznym nad rodziną w Ameryce i Europie. Z okresu przedmiejzwojennego pochodzą także wcześniejsze prace etnosocjologiczne Ludwika Krzywickiego (1859 - 1941), w których poruszał on m. in. problematykę rodziny. Również nieco późniejsze prace etnosocjologiczne Bronisława Malinowskiego (1884 -1942) nie omijały spraw życia seksualnego, małżeństwa i rodziny.

W okresie międzywojennym nie ukształtowała się jeszcze w Polsce — podobnie jak w wielu innych krajach europejskich — odrębna subdyscyplina socjologii rodziny. Socjologiczne lub socjologizujące badania nad rodziną kontynuowane były w ramach socjologii wsi i etnografii (Józef Chałasiński), socjologizującej pedagogiki (Z. Mysłakowski) oraz w ramach kręgu problematyki, którą by można nazwać „sprawy socjalne” (F. Znaniecki, L. Krzywicki).

J. Chałasiński wykorzystując jako materiał do analizy i egzemplifikacji dokumenty osobiste opracował znaną książkę pt. *Młode pokolenie chłopów* (1938), która m. in. w pełni odzwierciedla tradycyjną polską rodzinę chłopską, jej wewnętrzne konflikty (zwłaszcza konflikt pokoleń) i stopniowe przeobrażenia. Z. Mysłakowski zajął się charakterystyką rodziny wiejskiej w jej aspekcie wychowawczym, również rodziną małomiasteczkową i nauczycielską. Kierowany przez L. Krzywickiego Instytut Gospodarstwa Społecznego w Warszawie, nawiązując do nieco wcześniejszego tego rodzaju działalności F. Znanieckiego w poznańskim Instytucie Socjologicznym, rozpoczął gromadzenie życiorysów robotników, chłopów, ludzi bezrobotnych, emigrantów, które były następnie seryjnie publikowane lub wykorzystywane w opracowaniach, przedstawiających tragiczny niejednokrotnie los autorów życiorysów i ich rodzin. Problematyka rodzinna znajdowała tutaj również swoje odzwierciedlenie. Na zakończenie należałoby wspomnieć też o T. Szczurkiewiczu, autorze cenionej teoretycznej pracy etnosocjologicznej pt. *Rasa, środowisko, rodzina* (Poznań 1938).

W okresie powojennym, u progu trzeciego okresu rozwoju badań nad rodziną, socjologia polska natrafiała w swym funkcjonowaniu na trudności. Dopiero po 1956 r. nastąpił jej żywy rozwój, w tym również i badań nad rodziną. Nie od razu jednak uformowała się w Polsce odrębna subdyscyplina socjologii rodziny. Początkowo badania nad rodziną kontynuowane były w ramach socjologii wsi i etnografii (rodzina wiejska — szczególnie chłopska), socjologii miasta (rodzina miejska — szczególnie robotnicza, problem pracujących żon i matek), socjologii zawodów oraz w pewnej mierze w ramach interdyscyplinarnego pola badawczego obejmującego problematykę wykolejenia społecznego i resocjalizacji nieletnich przestępców. Dopiero w końcu lat sześćdziesiątych zaczęły pojawiać się publikacje wykraczające poza ten sztywny podział, ujmujące problematykę rodziny ponad nim (industrializacja i urbanizacja a rodzina, rodzina a wychowanie, rodzina a kultura masowa, instytucja małżeństwa, dobór współmałżonków i preferencje w tym zakresie itp.). Można więc powiedzieć, że u progu lat siedemdziesiątych dopracowaliśmy się wyodrębnionej z innych socjologicznych subdyscyplin socjologii rodziny. Zdziwić by się należało, że nastąpiło to dopiero tak późno, mimo licznych u nas i przeważnie wartościowych socjologicznych publikacji o rodzinie. Warto przytoczyć, że w latach 1963-1971 ukazało się u nas ponad 15 książek o rodzinie pióra polskich socjologów, nie licząc setek drobniejszych publikacji. W połowie lat sześćdziesiątych powstał w Warszawie Ośrodek Badań nad Rodziną Współczesną zajmujący się głównie gromadzeniem i wymianą informacji oraz organizowaniem naukowych dyskusji. W 1970 r. powołano do życia Ogólnopolską Sekcję Socjologii Rodziny Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, która poza inicjowaniem dyskusji i ogólnopolskich zebrań poświęconych socjologicznej pro-

blematyce rodziny, stara się inspirować określone badania oraz utrzymuje kontakty z zagranicznymi socjologami zajmującymi się rodziną.

Dla rozwoju powojennych socjologicznych badań nad rodziną w Polsce istotne znaczenie miała publikacyjna i organizatorska działalność A. Kłoskowskiej (Łódź) w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych (zob. bibliografia). Jej inispiracjom wiele zawdzięcza całe pokolenie polskich socjologów zajmujących się rodziną.

Obecnie socjologią rodziny zajmują się w Polsce głównie trzy ośrodki socjologiczne: warszawski (J. Piotrowski, D. Markowska, B. Łobodzińska, J. Komorowska), katowicko-krakowski (W. Mrozek, F. Adamski, R. Siemińska) i poznański (Z. Tyszka z zespołem doktorantów)⁹. W Poznaniu Zbigniew Tyszka wraz z zespołem kontynuuje zakrojone na szeroką skalę badania porównawcze dotyczące przeobrażeń poszczególnych klasowo-warstwowych typów współczesnych rodzin polskich (rodzina robotnicza, chłopska, inteligencka itd.) Ubocznie zajmowali się rodziną niektórzy znani socjologowie polscy — tacy np. jak B. Gałęski (rodzina wiejska), S. Nowakowski (adaptacja rodzin do życia w mieście, rodzina miejska), J. Turowski (rodzina a industrializacja i urbanizacja), A. Podgórecki (problematyka rozwodu).

W omawianym okresie wykryły się następujące kierunki badań w Polsce: 1) rodzina robotnicza (W. Mrozek, F. Adamski, Z. Tyszka), 2) rodzina chłopska (D. Markowska, B. Tryfan); 3) rodzina a praca, szczególnie praca kobiet (J. Piotrowski, A. Kurzynowski)¹⁰; 4) industrializacja i urbanizacja a rodzina (J. Turowski, Z. Tyszka); 5) rodzina a kultura i ideologia rodzinna (A. Kłoskowska, F. Adamski); 6) małżeństwo, narzeczeństwo i dobór małżeński (B. Łobodzińska)¹¹.

Aktualny rozmach badań nad rodziną w Polsce kwalifikuje nasz kraj w zakresie tych badań na jedno z lepszych miejsc w świecie.

LA GENÈSE ET L'ÉVOLUTION SOCIOLOGIQUE DE LA FAMILLE

Les travaux concernant la famille peuvent être divisés en trois étapes précédées d'une période préscientifique (avant 1850). La première étape (1850 - 1900) voit apparaître 1) des études ethnographiques, ethnologiques et sociologiques de la famille d'orientation naturaliste ainsi que 2) les analyses de Marx et d'Engels s'appuyant sur le matérialisme historique. Les sociologue français Le Play entame

⁹ Wymienione badania są w pewnej mierze oparte na metodologicznych założeniach zawartych w teoretycznej części książki Z. Tyszki, *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji*, Warszawa 1970.

¹⁰ J. Piotrowski jest autorem cenionej i pionierskiej w polskiej literaturze książki pt. *Praca zawodowa kobiety a rodzina*, Warszawa 1963.

¹¹ Należy jeszcze wspomnieć o dwóch socjologizujących psychologach rodziny: M. Ziemińskiej i J. Rembowski (zob. bibliografia).

les études empiriques sur le terrain, des familles contemporaines en mettant l'accent sur les budgets familiaux ainsi que sur les phénomènes de la vie familiale liés aux traits caractéristiques de ces budgets.

Au cours de la deuxième étape de révolution des études sociologiques sur la famille (première moitié du XXe siècle) on voit se distinguer nettement une sous-discipline appelée sociologie de la famille, considérée comme une part très importante des connaissances sur la société. Le processus de sa formation a lieu durant les années 20 - 30 du XXe siècle. A cette même période se développent les études empiriques débutées par W. Thomas et F. Znaniecki, concernant les familles contemporaines, mais se limitant souvent à des sujets assez étroits. D'une façon générale, on peut dire que s'opère alors un changement de techniques et de matériaux. Les techniques deviennent plus exactes et s'appuient sur une analyse empirique des phénomènes de la vie familiale qui de plus en plus rejette l'analyse logique traditionnelle. On assiste également à une croissance du prestige de l'analyse quantitative. Les matériaux d'étude sont obtenus selon des exigences méthodologiques très strictes. De plus en plus souvent sont employés les échantillons d'étude représentatifs, sélectionnés avec le plus grand soin. Voici les principales orientations de l'analyse de la vie familiale, surtout dans les années qui suivent: 1) les relations entre les membres de la famille en tant que personnalités; 2) l'attitude réelle de la famille, c. à d. la gestion du foyer; 3) l'ordre intérieur de la famille, la distribution des rôles et les formes d'autorité; 4) la vie conjugale et les relations entre générations; 5) les problèmes des familles incomplètes et de la désorganisation des familles.

Pendant la troisième étape, dans la seconde moitié du XXe siècle, apparaît, premièrement, la conviction du besoin de synthétiser les travaux jusqu'ici dispersés, du besoin de construire une théorie de la famille s'appuyant sur une base empirique. Deuxièmement, on porte une plus grande attention au lien entre la famille et les grandes structures sociales ainsi que la société globale. Troisièmement on assiste à un développement rapide des études comparatives. Quatrièmement on voit apparaître de plus en plus souvent des études interdisciplinaires de la vie familiale. Cinquièmement on met un accent de plus en plus grand sur une connaissance multidirectionnelle et approfondie de la vie familiale. Sixièmement, on assiste à une stimulation très visible des études sur la famille, sur le continent européen ainsi que dans certains pays du „tiers monde" mais à une échelle moindre, ce qui fait que la prédominance américaine (USA) dans cette matière décroît.

L'article contient, en outre, des informations sur les études concernant la famille, effectuées dans des pays se distinguant dans ce domaine.